

Svein Eikeseth og Frode Svartdal (red.)

Anvendt atferdsanalyse

Teori og praksis

Forord

Denne boken retter seg først og fremst mot studenter på høyskole- og universitetsnivå. Boken er også skrevet for fagfolk og andre som vil oppdatere sine kunnskaper om atferdsanalysen, eller som simpelthen ønsker å vite mer om hva dette fagfeltet har å by på. Vi har tatt mål av oss til å dekke de fleste sentrale temaer innenfor atferdsanalytisk teori og praksis. Ekspertene med et meget høyt faglig nivå og spisskompetanse innenfor hvert av disse temaene har bidratt.

Boken har to deler: en teoridel og en anvendt del. Teoridelen er relativt omfattende. Dette kan virke som et paradoks, gitt at boken først og fremst retter seg mest mot fagfolk som driver, eller dem som utdanner seg til å drive, klientrettet virksomhet. Når vi har vektlagt teori, er det blant annet for å unngå at atferdsanalysen skal oppfattes som en rekke teknikker som kan benyttes i kokebokform. En forutsetning for effektiv og etisk forsvarlig anvendelse av de metodene som er beskrevet i denne boken, er at man har en inngående kjennskap til atferdsanalytisk teori. God teoretisk kunnskap muliggjør også i større grad tilpasning av metodene til klientenes behov og forutsetninger.

Kapitlene 1 og 2 omhandler de to mest basale læringsprinsippene, nemlig operant og klassisk (respondent) betinging. Disse læringsformene utgjør selve grunnfjellet i atferdsanalysen. Men den bygger også på andre pillarer. Kapitlene 3, 4 og 6 omhandler temaene motivasjon, språk og biologi. Disse temaene er av så stor betydning, både teoretisk og anvendt, at vi har valgt å gi dem egne kapitler. Kapittel 5 omhandler stimulusekvivalens, et relativt nytt tema innenfor atferdsanalysen. Temaet har i de siste årene fått stor oppmerksomhet. Stimulusekvivalens handler først og fremst om det vi kaller emergente relasjoner, det vil si hvordan atferd kan oppstå i fravær av

en direkte læringshistorie. Slik sett er dette området av betydelig teoretisk og praktisk interesse. Kapittel 7 gir en innføring i forskningsmetodikk. Innsikt i forskningsmetodikk er av grunnleggende betydning for atferdsanalytikere. Atferdsanalyse innebærer at man rutinemessig samler og analyserer data i utøvelse av klinisk praksis (*science practitioner*-modellen). En slik praksis gir en beskyttelse for klientene i den forstand at data vil kunne vise hvorvidt den hjelpen de får, faktisk virker. Kapittel 8 omhandler etikk og verdimeslige vurderinger av behandlingstiltak og forskningsstrategi mer generelt. Etikk er *ikke* noe som kun angår atferdsanalysen, eller som angår atferdsanalysen i større grad enn andre fagfelt. Etsiske hensyn ledsager all vitenskapelig og klinisk virksomhet. Den teoretiske delen avsluttes med et kapittel av Donald M. Baer. Baer, som ofte regnes som den anvendte atferdsanalysens far, døde dessverre brått og uventet den 29. april 2002, og vil ikke oppleve å se sitt bidrag på trykk i norsk språkdrakt. Kapitlet omhandler hvordan man kan velge atferdsanalysen som arbeidsredskap, og måter man kan bruke den på.

Det første kapitlet i den praktiske delen, kapittel 10, viser hvordan atferdsanalysen kan forstå og hjelpe barn med diagnosen autisme, en tilstand som regnes blant de alvorligste innenfor barnepsykiatirien. Kapittel 11 er viet ADHD. Barn med diagnosen ADHD har et stort hjelpbehov, og for denne tilstanden har en kombinasjon av medikamentell og atferdsanalytisk behandling vist seg å være optimal. Kapittel 12 omhandler barn med atferdsforstyrrelser (*conduct disorder*). Denne klientgruppen (i tillegg til barn med autisme) fikk tidlig oppmerksomhet fra atferdsanalytisk orienterte fagfolk; forskningen på dette feltet kan dateres helt tilbake til begynnelsen av 1960-tallet. Sosial atferd er blant de viktigste ferdigheter i en persons repertoar, og mangel på sosiale ferdigheter fører ofte til vold og konflikter hos barn og ungdom. Kapittel 13 viser hvordan man kan etablere sosial kompetanse hos personer der slike ferdigheter mangler eller fungerer dårlig. Kapittel 14 tar for seg atferdsproblemer hos personer med psykisk utviklingshemning, og her argumenteres det for viktigheten av å ha kjennskap til årsakene til den atferden man ønsker å endre, og hvordan man kan skaffe seg slik kunnskap. Kapittel 15 omhandler angst. Millioner av mennesker har alvorlige angstproblemer, og selv om klinisk angst «bare» er en *følelse*, har slike følelser kraft nok til å kunne invalidisere et menneske fullstendig. Atferdsanalysen har metoder som ofte er effektive i å behandle personer med denne tilstanden. Kapittel 16 drøfter en atferdsanalytisk tilnærming til behandling av kroniske sykdomer, her eksemplifisert gjennom astma og epilepsi. Mange vil kanskje bli overrasket over at atferdsanalysen kan ha noe å bidra med i forhold til disse tilstandene. Men ny og oppløftende forskning foreligger på

dette området. Dette kapitlet gir også en innføring i metoden *Acceptance and Commitment Therapy*, en ny og spennende behandlingsmetode som benyttes overfor en rekke problemområder og tilstander. Kapittel 17 omhandler sosiale systemer. Her argumenteres det for at atferdsanalysen ikke bare omfatter individet og individets direkte omgivelser, man må også inkludere målpersonenes sosiale omgivelser og nettverk som familie, venner, skole etc. Kapittel 18 bringer atferdsanalysen ut av et klinisk perspektiv og inn i næringslivet og organisasjoner. Her drøftes hvilken rolle atferdsanalysen kan spille i organisasjons- og ledelsesfeltet. Boken avsluttes med to kapitler av mer generell og overordnet art. Kapittel 19 gir en historisk oversikt over atferdsanalysen i Norge fra den ble introdusert på 1970-tallet, og frem til i dag. Kapittel 20 gir en selektiv oppsummering av atferdsanalysens status samt noen tanker om hvordan veien videre kan fortone seg.

Vi håper å ha lyktes med å gi en fremstilling av sentrale deler av atferdsanalytisk teori og praksis, og at boken vil være til nytte og glede for leseren.

Svein Eikeseth og Frode Svartdal

Innhold

Del 1 Teori

Kapittel 1

Grunnleggende begreper: Operant betinging	21
<i>Frode Svartdal og Per Holth</i>	
Hva er operant betinging?	22
Betydningen av å påvirke omgivelsene	23
Operant betinging: Terminologi, prosedyrer og anvendelse	24
Treleddet analyseskjema	25
Diskriminativ stimulus (S^D)	25
Operant respons (operant atferd)	26
Konsekvenser	26
Apparatur brukt i grunnforskning	27
Forsterkning og straff	28
Baseline for atferd	29
Positiv og negativ forsterkning	30
Positiv og negativ straff	30
Forsterkning og straff: En kommentar	31
To ulike definisjoner av straff	32
Differensiell forsterkning og forming (<i>shaping</i>)	33
Differensiell forsterkning og diskriminasjon	34
Betingede forsterkere	35
Kjeding	37
Intermitterende forsterkning	38
Ekstinksjon	38
Ekstinksjon etter intermitterende forsterkning	39
Ekstinksjon etter intermitterende forsterkning: Kompliserende momenter	41
Sluttkommentar	41
Referanser	42

Kapittel 2	
Grunnleggende begreper: Klassisk betinging	44
<i>Magne Arve Flaten</i>	
Beskrivelse av klassisk betinging	45
Refleksen	45
Den betingede refleks	46
Teoretisk forståelse av klassisk betinging	50
Blokking av læring	56
Betinget frykt, fobier og ekstinksjon	57
Farmakologisk klassisk betinging	59
Referanser	62
Kapittel 3	
Motivasjon	63
<i>Børge Holden</i>	
Motivasjon innenfor atferdsanalysen, før og nå	64
Etablerende operasjoner	65
Etablerende operasjoner er noe annet enn diskriminative stimuli ...	65
Ubetingede etablerende operasjoner (UEO)	66
Betingede etablerende operasjoner (BEO)	66
Verbal atferd og EO	67
Setting-hendelser	67
EO, setting-hendelser og årsaker til problematferd	69
Analyse av EO	69
Analyse av setting-hendelser	70
EO og setting-hendelser i behandling	71
Økt effekt av positive forsterkere gjennom deprivasjon	71
EO og ekstinksjon	71
Ekstinksjon av BEO	72
EO og alternativ atferd	72
Non-kontingent forsterkning	73
Reduksjon av EO på andre måter	73
Endring av setting-hendelser	74
Behandling: Læring, eller endring av motivasjon?	75
Behandlingsmessige hensyn	75
Ethiske hensyn	76
Etablerende operasjoner og kritikk mot atferdsanalyse	76
Avsluttende kommentar	77
Referanser	78

Kapittel 4**Språk, regelstyring og bevissthet . . . . . 83***Børge Holden*

Verbal atferd	83
Generelt om verbal atferd	83
Funksjonelle klasser av verbal atferd	84
Hva er regelstyrt atferd?	87
Kontingensforming og regelstyring av atferd	87
Hvordan kan regler defineres?	88
Noen forskjeller mellom kontingensformet og regelstyrt atferd	89
Hvorfor følger vi regler?	91
Regler kan være diskriminanter	91
Men regler er ikke alltid diskriminanter?	91
Regler kan endre stimulus funksjoner	92
Vi følger også ufullstendige regler	92
Hvor fullstendige må regler være?	93
Følgning av private regler	93
En ny, sammenfattet forståelse av regelfølgning	94
Regelfølgning produserer sine egne forsterkere: <i>Tracking</i>	95
Regler som endrer stimulus funksjoner: «økning»	96
Nyttige og problematiske sider ved regler	96
Regler kan være uunnværlige	96
Forholdet mellom regler og konkrete betingelser	97
Regler og psykopatologi	98
Bevissthet	99
Hvordan kan vi snakke om bevissthet?	99
Hvordan oppstår bevissthet?	99
Spesielt om bevissthet om private hendelser	100
Men ikke all atferd kan kalles bevisst	101
Referanser	101

Kapittel 5**Stimulusekivalens****Teoretiske betraktninger og noen praktiske implikasjoner . . . . . 104***Erik Arntzen*

Stimulusekivalens er beskrivelser av kompleks atferd som er studert av atferdsanalytikere	105
Stimulusklasser og stimulusekivalens	107
Egenskaper ved stimulusekivalens	109

Treningsprosedyrer	111
Ulike teoretiske forklaringer på fenomenet stimulusekvivalens	114
Sidman-ekvivalens	115
Navngivingshypotesen	116
Relational Frame Theory (RFT)	119
Variabler som er av betydning for etablering av ekvivalens	121
Ulike treningsstrukturer	121
Node	122
Forskjeller i utfall som funksjon av treningsstruktur	122
Antall relasjoner	123
Generaliserte ekvivalensklasser	124
Kjente stimuli	124
Forsøk som viser at enkelte begreper ikke lar seg inkludere i en klasse	125
Spredning av angst via medlemmer av en ekvivalent klasse	125
Konklusjon	126
Referanser	128

Kapittel 6

Nevrobiologi og læring	133
---	------------

Magne Arve Flaten

Evolusjonsteorien og dens likheter med operant betinging	133
Generelt om sentralnervesystemet	135
Det autonome nervesystemet	139
Litt historikk	142
Nevrobiologisk grunnlag for forsterkning	143
Nevrobiologisk grunnlag for klassisk betinging	144
Stress	148
Det biologiske grunnlaget for betingede	
kompensatoriske og agonistiske responser	149
Betingede endringer i immunsystemet	151
Hva har biologisk læringspsykologi bidratt med i studiet av læring?	152
Referanser	153

Kapittel 7

Forskningsmetoder	154
------------------------------------	------------

Frode Svartdal

Forskningsprosessen	154
Formulering av forskningsspørsmål	155
Hvordan kan forskningsspørsmålet belyses?	156
Forskningsetikk	157
Generaliserbarhet	158
Reliabilitet	159

Validitet	160
Data og slutninger fra data	162
Beskrivende metoder	165
Korrelasjonelle metoder	166
Eksperimentelle undersøkelser	167
Eksperimentelle design	170
Design med uavhengige grupper	170
Design med repeterte målinger	171
Kvasi-eksperimentelle design	171
N = 1-design	172
Gruppestudier versus individbaserte studier	175
Feilkilder i forskning	176
Referanser	178
Kapittel 8	
Betraktninger om etikk	179
<i>Willy-Tore Mørch</i>	
Noen historiske betraktninger	180
Medisinsk etikk	182
Filosofiinspirert etikk	184
Å gjøre det gode eller det onde	187
Vitenskapsteori og forskning i et etisk perspektiv	191
Anvendt etikk	197
Oppsummering	204
Referanser	205
Kapittel 9	
Valg av atferdsanalyse og måter å bruke den på	207
<i>Donald M. Baer</i>	
Førstevalg	207
Privat atferd	209
Eksperimentell taktikk og korrelasjonstaktikk	210
Valg av strategi	212
Generalitetsproblemet	215
Forutsetninger for å kunne anvende atferdsanalyse	217
Konklusjon	220
Referanser	221

Del 2 Praksis

Kapittel 10

Autisme	225
<i>Svein Eikeseth og Erik Jahr</i>	
Fenomenbeskrivelse	225
Identifisering, utredning og diagnostisering	228
Atferdsanalyse og autisme	229
Atferdsanalytisk behandlingsmetodikk	234
Andre behandlingsformer	236
Avslutning	241
Referanser	242

Kapittel 11

Attention-Deficit/Hyperactivity

Disorder og hyperkinetisk forstyrrelse	250
<i>Heidi Aase og Espen Borgå Johansen</i>	
Beskrivelse og definisjon	250
Kliniske trekk	251
Diagnostiske kriterier, utbredelse og tilleggsvansker	252
Årsaker til ADHD	253
Nevrokjemi	254
Teorier eller forklaringer på ADHD	256
Nevrobiologisk og atferdsanalytisk forklaringsteori	256
Behandling	260
Medikamentell behandling	261
Atferdsmodifikasjon	263
Behandlingsprogrammer	264
Multimodal behandling	266
Teoribasert eller evidensbasert behandling?	268
Referanser	269

Kapittel 12

Behandling av barn med atferdsforstyrrelser	273
<i>Willy-Tore Mørch</i>	
Risikofaktorer	275
Karakteristiske samspillsmønstre	277
Behandling	279
Innhold og progresjoner for behandling av små barn	280
Behandling av små barn: Et konkret eksempel	285
Oppsummering og avslutning	290
Referanser	291

Kapittel 13

Trening av sosial kompetanse	293
<i>Knut K. Gundersen og luke moynahan</i>	
Hva er sosial kompetanse?	294
Teoretisk bakgrunn for trening av sosial kompetanse	296
Sosial læringsteori	298
Komponenter i trening av sosial kompetanse	301
1 Demonstrasjon av ferdigheten	302
2 Drøfting og relatering til elevenes hverdag	302
3 Rollespill – elevene øver på ferdigheten	303
4 Atferdsspesifikk feedback	304
5 Generalisering av ferdigheter	304
Kort presentasjon av ulike gruppeprogrammer	306
Funksjonell kommunikasjonstrening	306
Prepare Curriculum og Aggression Replacement Training	
– arbeid med meget vanskelige målgrupper	307
Aggression Replacement Training	
– aggresjonserstatningstrening (ART)	308
Nettverksferdighetstrening	309
Andre programmer for utvikling av sosial kompetanse	312
Avsluttende kommentar	313
Vedlegg 1	315
Referanser	316

Kapittel 14

Atferdsproblemer hos mennesker med psykisk utviklingshemning

Kan forståelse av årsaker til atferdsproblemer	
føre til bedre behandling?	321
<i>Børge Holden</i>	
Hvordan utføres funksjonelle analyser?	323
Indirekte analyser	323
Deskriptive analyser	324
Eksperimentelle analyser	325
Sterke og svake sider ved de ulike tilnærmingene	327
Utviklingstrekk ved funksjonelle analyser	328
Begrensninger ved funksjonelle analyser	330
Studiet av alternative responser	331
Behandling basert på faktorer som påvirker valg	333
Reverseringen kan gjøres tydeligere	333
Et eksempel	334
Iverksetting av behandling som ikke er funksjonelt basert	335
Konklusjoner	335
Referanser	336

Kapittel 15

Angstlidelser: Diagnostikk og behandling 339

K. Gunnar Gøtestam

Bakgrunn og historikk	339
Utvikling av angstlidelser	339
Utvikling av forståelse og behandling av angst	340
Teoretiske modeller	340
Respondent modell	340
Operant modell	341
Mowrers tofaktormodell	341
Kognitiv atferdsterapeutisk modell	341
Definisjon og diagnostikk	342
Generell definisjon	342
Målingsmetodikk og diagnoser	342
Årsak, utbredelse og prognose	343
Behandlingsmetoder	343
Ulike behandlingstilnæringer	343
Behandling av ulike tilstander	347
Vitenskapelig effektevaluering	350
Evidensbasert behandling	350
Vitenskapelige resultater	352
Konklusjoner	352
Referanser	355

Kapittel 16

Anvendelse av atferdsmedisin ved kronisk sykdom 358

JoAnne Dahl og Kelly G. Wilson

Atferdsmedisin fra et ACT-perspektiv (Acceptance and Commitment Therapy)	359
Epilepsi	360
Teoretisk grunnlag for et atferdsmedisinsk konsept av epilepsi	360
Klinisk anvendelse	363
Astma	366
Teoretisk grunnlag for atferdsmedisinens forståelse av astma	366
Kliniske anvendelser	368
Opplevelsesunngåelse («experiential avoidance») og medisinske tilstander	372
Negative kognisjoner, emosjoner og kroppslige tilstander i folkekultur	373
Negative kognisjoner, emosjoner og kroppslige tilstander i klinisk vitenskap	373

Negative kognisjoner, emosjoner og kroppslige tilstander i et ACT-perspektiv	373
Potensielle problemer ved opplevelsesunnngåelse av medisinske problemer	374
ACT, kreativ håpløshet og kontroll	375
Omorganisering av behandling rundt klientens verdier	376
Eksponering innenfor rammen av verdier	378
Er all kontroll problematisk?	379
Diskusjon	381
Vanlige temaer for den atferdsmedisinske måten å tilnærme seg kronisk sykdom på	381
Referanser	382
Kapittel 17	
Anvendt atferdsanalyse med sosiale systemer	388
<i>luke moynahan</i>	
Et tilbakeblikk på atferdsanalytisk familiebehandling	388
Ferdighetstreningsprogrammer for foreldre	389
Nyere programmer – fokus på familiesamspill og familiens relasjoner til omverdenen	390
Funksjonell familierterapi (Functional Family Therapy)	394
Ungdomsfokuserte programmer	396
Psykoedukative tilnærminger til familier med psykiatriske pasienter	397
Fokus på større sosiale systemer – anvendt kulturanalyse	399
Endring i makrokontingenser: to eksempler fra USA	401
Enablement og empowerment av familier	402
Individuals with Disabilities Education Act (IDEA)	403
Positive Behavioral Interventions and Support (PBIS)	404
Anvendt kulturanalyse og Positive Behavioral Interventions and Support	405
Mot funksjonell systemanalyse	406
Funksjonell systemanalyse – et felles eksperimentelt samarbeid	409
Referanser	410
Kapittel 18	
Et seleksjonsperspektiv på atferdsendring og læring i systemer	417
<i>Ingunn Sandaker</i>	
To perspektiv fra et atferdsanalytisk ståsted	418
Fordeler ved en atferdsanalytisk tilnærming til organisasjonsatferd	419
Seleksjon og utvikling av kulturer	421
Mot et utvidet seleksjonsperspektiv	424

Beskrivelser av atferd på ulike reduksjonsnivåer	
– metodiske overveielser	425
Endringer i samfunns- og arbeidsliv	
– noen konsekvenser for faglig tilnærming	427
Konklusjon	432
Referanser	432
Kapittel 19	
Anvendt atferdsanalyse i Norge	
En løvetannhistorie	435
<i>Jon Arne Farsethås, Willy-Tore Mørch og Børge Strømgren</i>	
Atferdsanalyse og behaviorisme	435
Anvendt atferdsanalyse	437
Anvendt atferdsanalyse i Norge – en timeglassformet historie	438
Atferdsanalysens resepsjons- og overlevelshistorie	441
Svakheter, ønsker og prediksjoner	443
Referanser	446
Kapittel 20	
Atferdsanalysen: Hvor går vi?	448
<i>Svein Eikeseth og Frode Svartdal</i>	
Nyere trender i atferdsanalysen	451
Det atferdsanalytiske manifest	452
Har atferdsanalysen lyktes i å løse grunnleggende problemer	
i menneskets liv?	452
Hvor bør vi gå?	455
Avslutning	457
Referanser	458
Stikkord	461